

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSh)
 Boqiljon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Jaloliddin Jo'rayev**

Som Mirzo Safaviyning "Tuhfayi Somiy" tazkirasi
 haqida 4

Zebiniso Xurramova

Mirzo Umrboqiy hayot yo'li va adabiy merosi
 xususida 21

Akrom Malikov

Navoiyshunoslik kontekstida matn tadqiqi
 ("G'aroyib us-sig'ar" devoni misolida) 33

ADABIYOTSHUNOSLIK**Dilnavoz Yusupova**

Turkiy adabiyotda arba'innavislik an'anasi:
 Alisher Navoiy va Muslihiddin Mustafo
 Axtariy "Arba'in"lari misolida 66

Muhsin Macit

Ali Şir Nevâyî'nin Mecmualarda Bulunan
 Gazelleri Üzerine 78

Fayzulla Iskandarov

Na'tning tarixiy-adabiy ildizlari va taraqqiyoti 89

LINGVISTIKA**Mushtariy Xolmuradova**

"Qutadg'u bilig"dagi baho munosabatini
 ifodalovchi leksemalar 107

Mavluda Sharipova

Navoiy asarlaridagi literonimlar lingvopoetikasi 122

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardae

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLGY****Jaloliddin Juraev**

About "Tuhfai Somi" Tazkira by Som Mirza Safavi 4

Zebiniso KhurramovaAbout Mirza Umerbaqi's way of life and
eternal legacy 21**Akrom Malikov**Text research in the context of Navoi study
(In the example of the deewan "Gharoib
al-sighar") 33**LITERATURE****Dilnavoz Yusupova**Tradition of Writing Arbain in Turkish Literature:
on the Example of "Arbain" by Alisher Navoi
and Muslikhiddin Mustafa Akhtari 66**Muhsin Macit**On Ali Şir Nevâyî's Ghazals Found in
Magazines 78**Fayzulla Iskandarov**

Historical-Literary Roots and Development of Naat 89

LINGUISTICS**Mushtariy Kholmuradova**Lexemas Representing relationship in
"Kutadgu bilig" 107**Mavluda Sharipova**

Linguistics of literary names in Navoi's works 122

LINGVISTIKA
LINGUISTICS**“Qutadg‘u bilig”dagi baho munosabatini
ifodalovchi leksemalar**Mushtariy Xolmuradova¹**Abstrakt**

Maqolada “Qutadg‘u bilig” asarining o‘z davridayoq shuhrat topgani, pandnoma mashhurligini belgilovchi omillar haqida so‘z yuritilgan. Asar beklarga, lashkarboshilarga atalgan yo‘riqnoma sifatida ko‘pgina xalqlar tomonidan alohida e‘tibor bilan mutolaa qilingan. Uning turli nomlarda keng tarqalishi ham ijtimoiy masalalarning badiiy talqini sifatidagi mazmuni bilan bog‘liq.

Olimlar “Qutadg‘u bilig” nomini asar mazmun-mohiyatidan kelib chiqib turlicha izohlaganlar. Maqolada Yusuf Xos Hojib bayti mazmunidan kelib chiqib, asar nomining yangicha talqini ham keltirilgan.

“Qutadg‘u bilig” qomusiy manba hamdir. Asarda turli soha vakillari uchun qimmatli ma‘lumotlar jamlangan. Pandnoma matnidan biologik olam, tabiat, jamiyat hodisalari, inson fiziologiyasi, ruhiyatiga oid qimmatli fikr-mulohazalar o‘rin olgan.

Pandnoma mashhurligini ta‘minlovchi omillardan biri unda borliq, tabiiy jarayonlar, ijtimoiy hodisa, shaxslarga berilgan baho munosabatining aks etganligidir. Maqolada Olloh, payg‘ambarning sifatlarini ifodalovchi leksemalar, dunyo, tabiat, jamiyat hodisalari, shaxs fe‘l-atvori, faoliyatiga berilgan baho munosabatlari ifodalangan so‘zlar semantik jihatdan tahlil etilgan.

Muallif bahosini, munosabatini aks ettiruvchi lisoniy birliklar, milliy-madaniy belgilar va ijodkorning til imkoniyatlaridan foydalanish mahorati, fe‘l-atvor leksemalarining asar badiiyligini ta‘minlashdagi o‘rni misollar tahlili orqali ko‘rsatib berilgan. Baholash mazmunidagi leksemalarning asar matniga xos ma‘nolari va hozirgi o‘zbek tilidagi semantik xususiyatlari qiyosiy aspektida tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: *yo‘riqnoma, pandnoma, tabiat hodisalari, ijtimoiy*

¹ Mushtariy Xolmuradova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: mushtariy.xolmuradova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5039-1909

Iqtibos uchun: Xolmuradova M.F. 2023. “Qutadg‘u bilig”dagi baho munosabatini ifodalovchi leksemalar”. *Oltin bitiglar* 3: 107 – 121.

hodisa, borliq, fe'l-atvor leksemalari.

Kirish

Mashhur sharqshunos olim Herman Vamberi "Turkiylar o'zlarining bilimdonliklari bilan butun dunyoni larzaga solgan. Yevropada ibtidoiy hayot hukm surgan bir paytda, ularda milliy adabiyot ravnaq topgan" degan edi. Ana shu milliy adabiyot ildizi "Qutadg'u bilig" asaridir.

"Qutadg'u bilig" o'z davrida shuhrat topgan asar hisoblanadi. Asarning dovrug'i keyingi davrlarda ham orta bordi. Bu asar Yevropa xalqlari orasida ham mashhur bo'ldi. "Qutadg'u bilig"dagi mashhur hikmatlarning g'arb imperatorlariga nisbat berilishi ham asar g'oyalarining keng yoyilgani va haqiqat ifodasi sifatida asrlar osha bo'y ko'rsatib kelayotganini ko'rsatadi. Bugungi kun ijtimoiy tarmoqlarida imperator Napoleon nomidan aytilgan aforizm tarzida e'lon qilingan fikrlar "Qutadg'u bilig"ga tegishlidir. "Qutadg'u bilig"dagi hikmatlarning bu tarzda ommalashishi va fransuz xalqi tarixi va ongiga singib ketishida ilm ahlining, xususan, "Qutadg'u bilig" tadqiqotchisi, fransuz olimi Jaubert Amadening alohida o'rni bor.

"Qutadg'u bilig" o'z davrida turli nomlar bilan shuhrat topdi. Asar nomi ham olimlar tomonidan turlicha talqin qilingani. Pandnoma bo'yicha tadqiqot olib borgan turkologlar asar nomini turlicha tabdil va tarjima qiladilar: *Знание, приносящее счастья* – "Baxt keltiruvchi bilim" [Радлов 1900], *Книга счастья* – "Baxt kitobi" yoki *Осчастливающее управление* – "Baxtli boshqaruv" [Малов 1948, 327], *Знание образующие царей* – "Podshoh qiluvchi bilim" [Бартольд], *Наука управления* – "Boshqaruv ilmi" [Валитова 1951, 11], *Благодатное знание* – "Baxt beruvchi bilim" [Иванов 1983], "Baxtlilanish bilimi" [Фитрат 1929], "Saodatga yo'llovchi bilim" [Каримов 1962; Тўхлиев 2004], "Baxt beruvchi kitob" [Li Chi 1992], "Saodatnoma" [Каримов 1993], "Saodat bergan bilim" [Муниров]. Li Chi *qutad̲yū* so'zining *qut* va *ad̲yū* so'zlaridan iborat ekanligini aytib, *qut*ni "baxt", *ad̲yū*ni "berish"; "ato etish" deb talqin qiladi. Aslida "Qutadg'u bilig" – "qut" (baxt), "ed̲yū" – ezguluk, "bilig" (bilim, kitob) bo'lib, "Baxt– ezgulik kitobi" deb nomlash to'g'ri bo'lar edi" [QB 2010, 15-16] deb yozadi. Q.Sodiqov "Qutadg'u bilig"ni ("Qut berguchi, qutlantirg'uchi bilim") deb atagan [Содиқов 2010].

Doston matnida *qutad̲=*, *qutud̲=* shaklidagi so'zlar uchraydi. "Древнетюркский словарь"da bu so'zlarning ma'nosi "baxtli bo'lmoq" ("становится счастливым") tarzida izohlangan [DTS

1969, 472-474]. Shunga ko'ra, asar nomining yana bir – "Baxtli bo'lish ilmi" ma'nosi ham kelib chiqadi. Jumladan, Yusuf Xos Hojib asarning nomlanishi haqida shunday fikr bildiradi: *Kitab atī urdum qutadyu bilig, qutadsu oqīyliqa tutsu elig*, ya'ni "Bu kitobning otini "Qutadg'u bilig" deb atadim, o'qiganning qo'lidan tutib, baxt tomon olib borsin" [QB, 1972]. Bu ma'nolar asar nomining botiniy semantikasini aks ettiradi.

Asar nomining zohiriy ma'nosi esa "qut" va "bilig" so'zlari-ning semantikasidan kelib chiqadi. Yusuf Xos Hojib bekni *qut* istiorasi bilan nomlagan: *Qut-ul beg yaqin bolsa qutqa kishi, tilākin bulur barča etlūr işi* – Beg – bu qut, agar kishi bu qutqa yaqin bo'lsa, barcha tilaklarini topadi, ishlari bajo keladi [QBN, 592, 288a]. Demak, asar nomini "Qutadg'u bilig", ya'ni "Bek(lar)ga atalgan bilim (o'git)" deb izohlash ham mumkin.

Ingliz, qozoq, nemis, qirg'iz [Hacib 1983; Balasagin 1993; Balasagin, 2013] va boshqa tillarga tarjima qilingani «Qutadg'u bilig»ning badiiy va ilmiy qimmatini belgilaydi. Asar qo'lyozmalarining ommalashtirilayotgani ham doston matniga bo'lgan qiziqishning ortib borayotganidan dalolat beradi. 2015- yilda «Türk Dil Kurumu» tomonidan «Qutadg'u bilig»ning har uch nusxasi faksimilesi e'lon qilindi [Hacib 2015].

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari qadimgi turkiy tilning uzviy davomi hisoblangan eski turkiy til xususiyatlarini o'zida mujassamlantirgan muhim manba hisoblanadi.

"Qutadg'u bilig" timsollari tasviri ayrim madaniy taraqqiyot elementlarining Sharqdan boshlanganiga dalil bo'lib xizmat qiladi. Karabuk universiteti olimasi L. G. Kaya san'at tarixi borasida fikr yuritib, XI asrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot, hukmdorlar va a'yonlar munosabatlari haqida ma'lumotlar beradi. Unda aytilishicha, XI asrda hukmdorlar maxsus qubba (mehrob) shaklidagi taxtda o'tirishgan. Ko'plab haykallar, rasmlar va miniatyuralarda hukmdorlar qo'lida hukmronlik ramzi hisoblangan oltin jom bilan tasvirlangan. Mana shu xususiyat keyinroq G'arb madaniyatining shakllanishiga ham ta'sir qilgan [Lutfiye 2015, 3350-3357]. "Qutadg'u bilig" qahramoni qo'lida hukmdorlik ramzlarini tutgan ilk hukmdor timsolidir.

"Qutadg'u bilig"ning mashhurligini ta'minlovchi bir qator omillar mavjud. Asar matni eski turkiy til davrida qo'llangan so'zlar bilan bir qatorda qadimgi turkiy til davriga oid leksemalar tizimini ham o'z ichiga oladi. E.Fozilov "Qutadg'u bilig"da qo'llangan so'zlarning 2854 tasi "Древнетюркский словарь"da keltirilganini qayd etgan [Fozilov 1970, 55].

“Qutadg‘u bilig” matnining qomusiy xarakterga ega ekanligi, dunyo, borliq hodisalari haqida teran firklar jamlangani, olam manzarasi obrazli ifodalar orqali tasvirlangani, ijtimoiy-siyosiy boshqaruv, iqtisod tizimiga oid muhim ma‘lumotlar berilgani uning dunyo xalqlari orasida keng tarqalishini ta‘minlagan. Shuning barobarida asarda voqelikka, jamiyatga, insonlarga teran aql-idrok sohibining bergan bahosi ham aks etganki, bu mushohadalar hozirgi kunda ham ayni haqiqat bo‘lib bo‘y ko‘rsatmoqda. Pandnomaning teran mazmuni, olam, borliq, voqelikka berilgan baho qiymati asarning keng yoyilishiga zamin yaratdi.

Yusuf Xos Hojib mahorati bilan bog‘liq baho munosabatini ifodalovchi ma‘nodoshlik qatorlari (*abuchqa* // *avyichg‘a, qarγy, kəkchin*), badiiylikni ta‘minlovchi muallif ijodiga xos so‘zlar (*yrγγ qyrg‘yl* “oq sochli”) tadqiqotlarda izohlangan. Shaxsning belgi-xususiyati, xarakteri, xulq-atvorini baholovchi leksik birliklar statistikasi aniqlangan, bir qancha leksik-semantik guruhlariga ajratilgan [Abdujabborova 2011]. Jumladan, *kökčīn* leksemasi “ko‘pni ko‘rgan, tajribali kishi” ma‘nosini bildirgan: *Nekü ter ešit emdi türkčā masal, bašında kečürmiš bu kökčīn saqal* – Endi (bu) turkcha masalni eshitgin, (unda) nima deydi, o‘z boshidan kechirgan oqsoqol (yoshi ulug‘ kishi) [QBN, 653; 30a11]. *Kökčīn saqal* birikmasi tarkibida qo‘llangan *kökčīn* qora soqolning oq tusga kirishi, oq va qora ranglarning aralashgan ko‘rinishini ifoda etadi. F.Abdujabborova *yrγγ qyrg‘yl* leksemasining *kəkchin* leksemasiga mutlaq ma‘nodosh tarzida qo‘llanganini qayd etgan.

Asosiy qism

“Qutadg‘u bilig” matni qomusiy xarakterga ega bo‘lib, asarda ijtimoiy hayotning turli qirralarini baholovchi so‘zlar keltirilgan. Jumladan, bir qator leksemalar inson tabiati, fe‘l-atvorining o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishga xizmat qilgan. Ushbu maqolada “Qutadg‘u bilig” asarida qiymat va baho xususiyatlarini aks ettirgan leksemalar semantikasi borasida to‘xtalamiz.

Yusuf Xos Hojib Allohning bir qator sifatlarini keltirgan. Shunday sifatlardan biri *bağirsaqlik*dir. “Jigar; qalb, yurak; qarindosh” ma‘nolarini ifodalagan **bayir** so‘ziga *-saq* affiksini qo‘shishdan yasalgan **bayirsaq** leksemasi ilk bor aynan doston matnida qo‘llangan va “marhamatli”, “shafqatli”, “sadoqatli” ma‘nolarini anglatgan. Asarda “Olloh” tushunchasi turkiy *iđi* so‘zi bilan ifodalangan. Asar qahramonlari tilida *bağirsaq iđim* (mehribon egam), *bağirsaq inanğu iđim* (mehribon, inonchim – egam), *qatıǵlıq yerindä siğinğu*

iðim (og'irlik paytlarida sig'inadigan egam) birikmalari ishlatilgan [Sodiqov 2009, 219]. *Bağirsaq iðim* birikmasida Ollohning mehribonligi, rahm-shafqatli ekanligi o'z ifodasini topgan. *Bağirsaq* "Qadimgi turkiy lug'at"da "mehribon", "samimiy", "rahmdil" ma'nolarida qayd etilgan [DTS 1969, 78].

Bağirsaq ko'proq Ollohning sifatlarini takidlashga, uning aksi sifatida inson fe'l-atvori, xususiyatlarini ifodalashga xizmat qilgan. *Bayirsaq* sifatidan yasalgan *bayirsaqlıq* "marhamatlilik", "shafqatlilik", "mehribonlik", "xushmuomala, yoqimli" ma'nolarini anglatgan:

Bağirsaqlıq erdi meniñ bu sözüñ

Esan qal salāmat ay körklüg yüzüm [QB, 2011, 1481/35].

"Bu so'zlarim barchasi mehribonlikdan iborat, Eson va salomat qol, ey yuzi ko'rkligim" [QB 1972, 1460/267]. *Bağirsaqlıq* "Древнетюркский словарь" ("Qadimgi turkiy lug'at")da "sodiqlik" ma'nosida qayd etilgan [DTS 1969, 78]. Mahmud Koshg'ariy devonida "xushmuomala, yoqimli odam"ni bildirgan [DLT, I, 460]. Bu so'zning ma'nosi hozirda *mehribon*, *marhamatli*, *samimiy* kabi arabcha so'zlar bilan ifodalanadi. Leksemaning antonimi *bayirsiz* "Qutadg'u bilig" matnida "yomon, shafqatsiz, berahm, xudbin" ma'nolarini anglatgan.

Bağirsaq qadaş birikmasida *bağirsaq* ham "sodiqlik", ham "ko'ngilga, qalbga yaqinlik" ma'nolarini anglatib kelgan:

Uquş ol saña eδgü andlıǵ adaş

Bilig ol saña keδ bağirsaq qadaş [QB, 2011, 317/84].

"Zakovat sen uchun ezgu ontli do'stdir, Bilim sen uchun o'ta mehribon qarindoshdir [QB 1972, 311/107].

A.Kasiyeva «Qutadg'u bilig»dagi metaforalarning leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida *bayirsaq* va *tapuyçi* so'zlarini quyidagicha izohlaydi: "Metafora *bağirsaq*, *tapuyçi* – "сердечный слуга – сердце" *bağır* [печень], в русском переводе "ближе сердце в груди", а в англ. "[его] держи близко к груди" [Kasiyeva 2006, 142]. A.Kasiyeva mulohazalarida *bağır* "jigar" leksemasining "yaqinlik" semasi anglashiladi, ya'ni *bağır* "jigar" ko'krak qafasida yurakka eng yaqin a'zo sifatida tilga olingan. Olima talqinlaridan insonning bu yorug' olamdagi eng yaqinlari – og'a-ini, opa-singillari "jigar"ga nisbatlanish sabablari ayon bo'ladi.

Alisher Navoiy asarlarida *bağirsaq* so'zining asosi bo'lgan *bağır* ko'p qo'llangan. *Bağır* so'zi sifatlovchi tarzida *bag'ir pargolasi*, *bag'ir porasi*, *bag'ri tosh*, *bag'ri suv*, *bag'ri butov*, *bag'ri qaro*, *bag'ri tol*

birikmalari tarkibida ishlatilgan [ANATIL 1984, 236].

Pandnomada payg'ambarlarni tavsiflovchi so'zlar ham keltirilgan. *Sewüg* so'zi asarda "sevimli", "sevikli" ma'nolarida payg'ambar sifatini ifodalash uchun qo'llangan:

Sewüg sawçi iđti bağirsaq iđi

Bođunda talusi kişidä keđi "Mehribon egam sevikli rasul yubordi, (U) xalq orasida sarasi (va) kishilar orasida yaxshisi edi" [QB 1972, 34/65]. "Qadimgi turkiy til lug'ati"da *sevüg* "sevimli" ma'nosida qayd etilgan [DTS 1969, 498]. *Sewüg* turkiy so'z bo'lib *sevmoq* fe'lidan yasalgan. *Sawçi* yuqoridagi baytda "payg'ambar" ma'nosida qo'llangan. *Sewüg sawçi* "sevikli rasul" ma'nosini ifodalagan. *Sewüg* so'zi barcha insoniy fazilatlar jamlangan umumiy tushunchani anglatadi. Inson *sevüg* bo'lishi uchun yaxshi, mehribon, ko'ngilchan, rahmdil kabi sifatlarga ega bo'lishi lozim.

"Qutadg'u bilig"da *sevüg*, asosan, shaxslarni (*sevüg sawçi* "sevikli rasul"), shaxs tana a'zolarini (*sevüg yüz* "sevimli yuz", *sevüg jän* "sevimli jon"), narsa-buyumlarni (*sevüg neñ* "sevimli narsa") baholash uchun qo'llangan. Asar qahramonlari bir-birlariga murojaat qilganlarida ko'p hollarda *sevüg yüz* (sevikli yuzligim) birikmasini qo'llagan. Demak, asarda *sevikli yuzligim* murojaat shakli sifatida ishlatilgan. Mazkur birikmani badiiy matnda qo'llangan ilk murojaat shakli sifatida ta'kidlash mumkin.

Yusuf Xos Hojibning mulohazalarida, dastavval, dunyoga berilgan baho o'z aksini topgan.

Köñül berdiñ ersä bu qurtya yüzi, yaqañni tutar kündä ketmäs sözi – Ko'ngil berib qo'ysang, bu yuzi ko'hna (qari), kunda yoqangni tutadi, so'zi (hech) tugamaydi [QBN 3493, 130b14]. Baytda *qurtya yüzi* deyilganda yuz emas, balki qari yuzli kampirga qiyos qilingan dunyo nazarda tutilmoqda.

Körü barsa dunya kölikä sanı, yeđärsä qaçar qačsa eđrär seni – Nazar solsang, dunyo ko'lanka kabidir, izidan borsang, qochadi, qochsang izingdan boradi [QBN, 3488; 130b9]. *Dunyo ko'lankaga* o'xshatilgan. *Kölikä sänı* o'xshatishi asosida *dunya* leksemasidagi "beqarorlik", "foniylilik", "bevafolik" semalari namoyon bo'lgan. *Dunya* leksemasidagi "o'tkinchilik", "beqarorlik" semalari qiyoslashga asos bo'lgan. *Säni* (san= o'ylamoq, hisoblamoq) o'xshatish vositasi vazifasini bajargan.

«Qutadg'u bilig»da "rahnamo, yo'lboshchi, yo'lchi" ma'nosidagi *qulawuz* so'zi qo'llangan [Sodiqov 1992, 98]. Yusuf Xos Hojib yulduzlarni *qulawuz*, ya'ni "yo'lboshchi" sifatida baholaydi va mutafakkirning bahosi leksemaning lug'aviy ma'nosini yanada

oydinlashtirishga xizmat qiladi: *Bu kökdäki yulduz bir anča bezäk, bir anča qulawuz bir anča yezäk* – Bu ko'kdagi yulduzlarning bir qanchasi bezakdir, bir qanchasi rahnamo va bir qanchasi yo'lchidir [QBN, 124; 12a1]. Bu so'z Mahmud Koshg'ariy lug'atida *qulabuz* [DLT, I, 449] shaklida qayd etilgan. *Qulawuz* "yo'l boshlovchi" ma'nosida "Qisasi Rabg'uziy"da ham uchraydi [Abdushukurov 2017, 17]. Bu so'zning fonetik o'zgarishga uchragan *qulayuz* shakli XIV asr manbalarida kuzatiladi [Tarjumon 1980, 75]. Ushbu so'zning keyingi davr manbalarida deyarli uchramasligiga asoslanib, XVI asrlarda arxaik so'zga aylana boshlagan, deyish mumkin. Asarlarida asl turkiy leksemalarni qo'llashni ma'qul ko'rgan Cho'lpon ushbu qadimgi so'zni *qalag'uz* shaklida "yurt yo'li" she'riga olib kirgan [Чўлпон 1991, 462]. Hozirgi turk tilida *kelavuz* "yo'l ko'rsatuvchi; gid; quda; yo'naltiruvchi" kabi ma'nolarda faol qo'llanadi [TRSI, 539].

"Qutadg'u bilig"da ijtimoiy hodisalar tavsifi ham keltirilgan: *Uquşqa biligkä bu tilmaç til, yaruttaçı erni yoriq tilni bil* – Uquvga, bilimga tilmoch – bu til, kishini ro'shnoqlikka chiqargan ravon til deb bilgin [QBN, 158; 13a7]. Til orqali kishi yuksaladi, qadr topadi. Baytda *tilmaç* metafora asosida til hodisasini baholashga xizmat qilmoqda.

Har bir badiiy asarning, jumladan, pandnoma asarlarning muayyan o'rinlari shaxs tasviriga bag'ishlanadi. Shaxsning fe'l-atvori, uning xarakter-xususiyatini baholovchi leksemalar asar matnida eng faol qo'llangan qismni tashkil etadi.

Asarda qo'llangan **tađu** istilohi "mijoz" ma'nosini ifoda etadi. Yusuf Xos Hojib mijozning inson hayoti uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi, har bir kishi o'z mijoziga qarab ovqatlanishi lozimligini ta'kidlaydi. Yusuf Xos Hojib qirq yil yashab o'z mijozini bilmagan insonni hayvonga qiyos qiladi. **Isig** va **soyïq** so'zlari inson mijozini bilan bog'liq bo'lgan "issiqlik" va "sovuqlik" tushunchalarini ifoda etgan. Muallif inson "issiqlik" va "sovuqlik" tushunchalarining mohiyatini bilishi kerakligi, issiqligi oshganda sovuqlikni oshiradigan va, aksincha, sovuqlik oshganda issiqlikni ko'taradigan taomlarni tanovvul qilishi lozimligini aytgan: *Isig artsa terkin soyïq iç oza, soyïq artar ersä isigin tüzä* – Issiqlik ohsa, darhol o'zing sovuqlik ichib yengillash, sovuqlik oshadigan bo'lsa, issiqlik bilan tuzat [QBN, 4518; 167b5]. Yusuf Xos Hojib *quruq sovuqlik* (*quruq issiqlik*) yoki *ho'l sovuqlik* (*ho'l issiqlik*) tushunchalarini farqlaydi. Inson o'z mijozini qandayligini aniq bilmagan taqdirda issiqlik yoki sovuqlik o'rtasidagi bir me'yorga amal qilishi lozimligini ta'kidlaydi.

Mumtoz adabiyotda *qish* va *bahor* so'zlari ramziy ma'noda

inson umrini ifoda etib kelgan. Bu qiyos birinchi marta «Qutadg'u bilig»da uchraydi. Asarda insonning yigitlik yoshi yoz fasliga qiyos qilinadi. Ma'lumki, XI – XII asr manbalarida, xususan, «Qutadg'u bilig»da ham yoz, asosan, "bahor" ma'nosida qo'llangan. Inson umrining bahori, ya'ni yigitlik davrida sovuqlik iste'mol qilishi, natijada qonning me'yoriyligiga erishishi mumkinligi qayd etilgan: *Yigit ersä yaşın yaz ersä yılın, soyıq işkâ tutyıl esâtür qanıñ* – Yigit yoshida bo'lsang, fasl(ing) bahor bo'lsa, sovuqlik (narsalarni) iste'mol qilgin, qoningni ravon qiladi [QBN, 4519; 167b6].

Kishi yoshi oltmishdan oshgan bo'lsa, uning davri qish mavsumiga qiyos qilinadi. Yosh oltmishga borib, umrning qish fasli yaqinlashganda, issiq taomlar iste'mol qilish kerakligi aytilgan: *Yaşın ersä altmış ödüñ ersä qış, isig işkâ tutyıl soyıq qılma iş* –Yoshing oltmish (va undan ortiq) bo'lsa, mavsuming qish bo'lsa [ya'ni qish mavsumi bo'lsa], issiqlik iste'mol qil, sovuqlik iste'mol qilma [QBN, 4521; 167b8]. Ma'lum bo'ladiki, «Qutadg'u bilig»da inson umri qismlari fasllarga qiyoslangan. Bunday qiyos Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" devonida ham o'z ifodasini topgan.

«Qutadg'u bilig»dagi tibbiy terminlar, tibbiyotga doir tushunchalarni ifodalovchi so'zlar Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi hamda an'anaviy tibbiyot yutuqlari ta'sirida shakllangan, deyish mumkin. N.Mallayev "Qutadg'u bilig"da "Toji Hakim" degan tasviriy ifoda qayd etilganini ta'kidlaydi va bunda muallif Ibn Sinoni ko'zda tutgan bo'lishi mumkinligini aytib o'tadi [Mallayev 1976, 126].

"Qutadg'u bilig"da shaxs fazilatlarini baholashdagi eng faol so'zlardan biri "yaxshi" ma'nosidagi *edgü* so'zidir:

Keräk beg keräk qul ne edgü esiz özi öldi ersä atı qaldı iz "Xoh beg, xoh qul, yo ezgu-yomon bo'lsin) O'zi o'lgan bo'lsa, otidan iz qoladi" [QB, 1972, 235/78]. Bu so'z "yaxshi" ma'nosini bildirib, *edü iş* (yaxshi ish), *edü kişi* (yaxshi kishi), *edü erdäm* (yaxshi xulq), *edü el* (yaxshi el), *edü asiğ* (yaxshi foyda), *edü at* (ezgu nom), *edü qılınç* (yaxshi qiliq), *edü söz* (ezgu so'z), *edü bođun* (yaxshi xalq), *edü er* (yaxshi er), *edü yol* (ezgu yo'l) birikmalari tarkibida kelgan. "Qadimgi turkiy til lug'ati"da *edgü* "yaxshi", "samimiy" ma'nolarida qayd etilgan [DTS 1969:164].

Yusuf Xos Hojib inson faoliyatining asosida ezgulikni ko'radi. *Edgü* "ezgu" leksemasi orqali komil insonni tavsiflaydi.

Edgü leksemasi "Kultegin" bitiktoshida *edgü* shaklida qo'llangan: *yayıq ersär edgü ayı berür* [DTS 1969, 163]. "Devonu lug'otit turk"da ham *edgü* shaklida kelib "yaxshi, ezgu, chiroyli"

ma'nolarida ishlatilgan [DLT, I, 149]. «Qutadg'u bilig»da bu so'zning *edgü*, *edgü* shakllari qo'llangan:

Kimi edgü tutsa bayat edlāsä,

qamuy edgü boldi anında basa – Kimni Xudo ezgu tutsa, ulug'lasa, shu tufayli (uning) hamma (ishlari) yaxshi bo'ladi [QBN, 6064; 222b3]. Ya'ni, inson "ezgu tutilishi, ulug'lanishi" uchun yaxshi amallari, ibratli faoliyati bilan umrini bezamog'i lozim". Bugungi kunda *edgü*/*edgü* so'zi fonetik o'zgarishga uchragan, *ezgu* shaklida qo'llanadi. Ayrim yozma manbalarda *edgü* so'zining "foydali, saxiy, sog'lom, ishonchli" ma'nolari ham qayd etilgan [Дадабоев 1991, 61].

Hozirgi o'zbek adabiy tilida tashqi ko'rinishni baholovchi so'zlar qo'llangan. Masalan, *silik* "pok", "toza", "chiroyli" ma'nolarida kelgan: *Yula-teg küyär-sä bu kün ey elig, yaruqluq adınqa turur ey silik* – Sen bugun shamdek kuyayotirsan, ey elig, (lekin) yorug'lik boshqagadir, ey nazokatli [QBN, 5058; 187a8]. "Poklanmoq, tozalanmoq" ma'nosida *sili*= so'ziga sifat yasovchi -k qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan *silik* so'zi "Kultegin" bitiktoshida uchraydi: *silik qız oyluñ kün bolti*– sening mard o'g'il-qizing qul bo'ldi (DTS, 500). Ushbu leksema DLT da *er* so'zi bilan birikma hosil qilib, "oliyjanob odam, kishi" ma'nosini ifodalagan. *Silik* "Qutadg'u bilig"da erkaklarga nisbatan qo'llangan.

Fe'l-atvor shaxsning faoliyati, o'zga shaxslarga munosabati, yashash tarzida namoyon bo'ladigan xarakter-xususiyat belgilari bo'lib, bir qator leksik birliklar orqali ifodalanadi. Shaxs faoliyatiga ko'ra uning fe'l-atvoriga ijobiy yoki salbiy baho beriladi. Shu jihatdan, shaxs fe'l-atvori ijobiy va salbiy munosabatlar asosida guruhlanadi. "Qutadg'u bilig"da quyidagi leksemalar shaxsning ijobiy fazilatlarini ifodalashga xizmat qilgan: *bütün*, *çın*, *ersig*, *edü*.

Bütün turkiy so'zi "ishonchli", "to'liq", "durust" ma'nolarini ifodalagan:

Bağırsaq keräk häm közi köñli toq

bütün çın qılıqı köni bolsa-oq. "Sadoqatli hamda ko'zi to'q (bo'lishi) kerak, Ishonchli, chin, qiliqlari o'q (dek) to'g'ri bo'lishi kerak" [QB, 1972, 2607/119].

Bütündan yasalgan *bütünsüz*, *bütünlük* so'zlari ham shaxs fazilatlarini anglatgan. Asarda xarakter-xususiyatni ifodalashda *qılınçı bütün*, *qılqı bütün* ("qilig'i butun" – barcha yaxshi fazilatlarini qamrab olgan insonlarga nisbatan qo'llangan), *bütün er* "ishonchli kishi" birikmalaridan foydalanilgan.

Hozirda *butun* soʻzi "sinmagan, sindirilmagan, shikastlanmagan; siniq-mertik joyi yoʻq" maʼnolarida kelib [OʻTIL, 2006, 387], narsa-buyumlarga nisbatan ishlatiladi. Insonga nisbatan qoʻllanganda *bagʻri butun*, *kallasi butun* birikmalari tarkibida koʻchma maʼnoda keladi.

"Qutadgʻu bilig"da "haqiqiy", "butun", "ishonchli", "toʻgʻri" maʼnolarini ifodalash uchun *chin* soʻzidan foydalanilgan. *Bütün* soʻzi *chin* bilan birgalikda qoʻllanib, "haqiqiy" semasini kuchaytirishga xizmat qilgan:

Tiriklikdä qızraq bütün chin kişi "Yoshi yetilgan (kishi) nima deydi, eshitgin, Hayotida juda ehtiyotkor, yetuk, chin kishi" [QB, 1972, 1724/54].

Asarda *chin* shaxsga nisbatan "samimiy" (*chin kişi* "samimiy inson"), "mard" (*chin er* "mard kishi"), shaxs xulqiga nisbatan "yaxshi, yoqimli" (*chin qılıq* "yaxshi qiliq"), shaxs faoliyatiga nisbatan "haqiqiy" (*chin vafalıq* "haqiqiy vafolik"), shaxs nutqiga nisbatan "toʻgʻri, haqqoniy" (*chin söz* "toʻgʻri soʻz"), narsa-buyumga nisbatan "ishonchli" (*chin bitig* "ishonchli kitob") maʼnolarini bildirgan.

Ersig sof turkiy soʻz boʻlib, "shijoatli", "mard", "jasur" maʼnolarini ifodalagan:

Yağıqa qatıq bolsa ersigliki

körür közkä suw bersä körklugliki "Shijoatda yovga nisbatan beayov boʻlsa, Chiroyi koʻruvchi koʻzlarga suv baxsh etsa" [QB, 1972, 2085/80].

Bu soʻz asarda yigitlarning fazilatlarini ifodalab kelgan.

Ersig "botir" (*ersig yüräklig* "botir yurakli", *ersig er* "botir er"), "shijoatli" (*ersig beg* "shijoatli beg") maʼnolarida qoʻllangan. "Qadimgi turkiy lugʻat"da *ersig* "mard, jasur" maʼnolarida qayd etilgan [DTS, 1969, 181].

Quyidagi soʻzlar shaxsning salbiy xususiyatlarini baholash uchun xizmat qiladi:

Biligsiz bilig "bilim" soʻzidan yasalgan boʻlib, asarda "bilimsiz", "nodon" maʼnosida qoʻllangan:

Biligsiz kişi köñli qum teg turur

Öküs kirsä tolmas ap ot yem önür [QB, 2011, 975/130]. "Nodon kishi koʻngli qum (choʻl) kabi boʻladi, yemish, oʻt oʻsishi u yoqda tursin, unga daryo oqib kirsä ham toʻlmaydi" [QB, 1972, 961/199]. Baytda *köñül* soʻzi "ong", "idrok" maʼnolarini bildirgan. Zotan, "bilim" tushunchasi koʻngil bilan emas, ong, aql, idrok bilan bogʻliq. Koʻngilning qumga oʻxshatilishi bilim asosida ong, idrokda fahm shakllanmaganligini ifoda etishga xizmat qilgan. Fahm,

idrok bo'lmas ekan, daryo bilan to'ldirib bo'lmas sahro, o'pqondek bo'shliq hosil bo'lishiga ishora qilingan.

Shaxs tabiatiga xos salbiy xususiyatlarni baholashda "tilanchi", "tamagir" ma'nolarini bildiruvchi *umduçi* so'zi qo'llangan:

Kişi umduçi bolsa boldı bulun

Suyurqa anı sen ay körki tolun "Kishi tamagir bo'lsa, narsaga qul bo'ladi, Sen unga ehson qil, ey chiroyi to'lin oy" [QB, 1972, 2683/435].

Ümdīçi derivati "Qadimgi turkiy lug'at"da "xasis", "baxil" ma'nolarida qayd etilgan [DTC, 1969, 611]. Baytda narsaga qul bo'lish, tamagirlik yomonliklarga yetaklovchi illat sifatida qoralangan, uning oldini olishga da'vat qilingan. Baytdagi *suyurqa* "ehson qil" ma'nosidagi so'z bo'lib, molga qul bo'lgan shaxsga davo chorasi sifatidagi mazmunni ifoda etgan.

Kishi fe'l-atvoridagi illatlardan bo'lgan "baxillik", "ochko'zlik", "xasislik" ma'nolari *saran* so'zi orqali ifodalangan:

Negü ter eşitgil saraniğ bilig

Ay çırğuy, ay munluğ, ay tüğmiş elig "Ma'rifatda ochko'z haqida nima deyilgan, eshitgin, Ey ko'zi yoshli, ey, mungli, ey, azob chekkan" [QB, 1972, 1673/50].

Baytda qo'llangan *saran* so'zi "Древнетюркский словарь"da "ochko'z" ma'nosida qayd etilgan [DTS, 1969, 488]. Shu asosdan yasalgan *saranliq* "ochko'zlik" ma'nosini ifodalagan (DTS, 488). Mahmud Koshg'ariy *saranla*= so'zining "xasis, ochko'z hisoblamog" ma'nosini anglatganini qayd etgan [DLT, III, 345]. *Saran* keyingi davr manbalarida uchramaydi.

"Baxil, qizg'anchiq; ochko'z" ma'nolarini ifodalovchi *qopdaq* // *qovdaq* // *qovdas* leksemasi faqat pandnoma matnida qo'llangani bilan xarakterlanadi: *Bičäq tutma anda kötürmä sönük, ayı bolma qowdaş ya silkim sepük* – U yerda pichoq ishlatma, so'ngak olma, zinhor betoqat, yengiltak bo'lma [QBN, 4495; 166b11]. Shunday fikrni "bo'sh, xoli; oz, kam" ma'nolarini anglatgan *qoqur* // *qoquz* // *ququz* (<qoq= ozaymoq, kamaymoq, pasaymoq) derivati borasida ham bildirish mumkin: *Ata bardı ornı quruy ham ququz, ququz tolyuqa kördüm oylın keδ uz* – Ota o'ldi, uning o'rni quruq va bo'sh qoldi, bu bo'sh joyni to'ldirish uchun o'g'lini juda munosib ko'rdik [QBN, 1602; 64b1].

Vafosiz insonlarga hamda dunyoga nisbatan qo'llanadigan *ersal* // *irsäl* leksemasi asarda "bevafa" ma'nosini ifodalagan: *Bu irsäl yayıy qılqı qurtqa ağun, qılinci qız-ul körsä yaşı uzun* – Bu jafokor, bevafo, qiliqlari qari kampir [ya'ni makkor, hiylakor dunyo], boqib

ko'rsang, qilmishlari qiz (yosh), yoshi (umri) esa uzundir [QBN, 392; 21a11].

"Qutadg'u bilig"dagi leksemalar tahlili turkiy tillarga xos bo'lgan ko'p ma'nolilik, shakldoshlik, semantik torayish, kengayish hodisalarini o'rganishda ham ahamiyatlidir. Masalan, turkiy tillarda so'z semantikasidagi o'zgarishlar bilan belgilanuvchi turkum sinkretizmi, ma'no kengayishi, torayishi, zid ma'nolarning hosil bo'lishi kabi hodisalar kuzatiladi. "Qutadg'u bilig"dagi *bütün*, *çın* so'zlarida ma'no torayishi kuzatilgan. Ayrim hollarda bir so'z semantikasida zid, o'zaro nomuvofiq ma'nolarning shakllanishi ham kuzatiladi. Masalan, hiylakor, makkor so'zlarining arxaik shakli bo'lgan **alçı** asar matnida ijobiy fazilat sifatida keltirilgan. Hiylakor, tadbirkor insonlarga nisbatan *alçı* so'zi qo'llangan:

Yana alçı bolsa qızıl tilkü teg

tetir buğrası-teg kör aç sürsä kek [QB, 2011, 2312/96]. "Yana qizil tulki kabi hiylachi bo'lsa, Tuya erkagidek uzoq o'ch saqlasa, ko'r..." [QB, 1972, 2276/379].

Kishilarni alçı so'zi bilan sifatlashda, asosan, tulkiga nisbat berilgan. Bunda tulkining hiylakorligi, tadbirkorligi asos qilib olingan. Tadbirkorlik, hushyorlik lashkarboshi, hiylakorlik beklar egallashi lozim bo'lgan ijobiy fazilatlar sifatida keltirilgan. Hozirda hiylakorlik salbiy illat sifatida qaraladi. "Hiyla" tushunchasini ramziy tarzda ifoda etuvchi *tilkü* timsoli ham asarda ijobiy ma'noda qo'llangan. Hozirda "hiyla" tushunchasini ifodalash uchun *alçı* so'ziga semantik jihatdan aloqador bo'lgan *aldoqchi* so'zidan foydalaniladi.

Öktäm so'zi semantikasida teskari holatni kuzatish mumkin. **Öktäm** "Qutadg'u bilig"da "kibor, kibrli" ma'nolarida qo'llangan: *kötürmä, bajıtmä eşiz ögtämig*. "Qadimgi turkiy lug'at"da ham shu ma'noda qayd etilgan [DTS, 1969, 381].

Bugungi kunda **öktäm** so'zi ijobiy sema kasb etgan bo'lib, "boshqalarga o'z ta'sirini, so'zini o'tkazadigan; shijoatli, o'tkir" ma'nolarini ifodalaydi [O'TIL, 2006:146]. Fe'l-atvorni bildiradigan bu so'z aksariyat o'rinlarda tashqi ko'rinish, gavda tuzilishini ifodalashda "chiroyli", "ko'rkam" sifatlariga sinonim tarzda qo'llanadi. Bunday zidlikning yuzaga kelishi, so'z semantikasida zid ma'nolarning hosil bo'lishi ma'lumki, enantiosemiya deb yuritiladi. So'z semantikasi bilan bog'liq bo'lgan enantiosemiya hodisasi, ya'ni bir leksema semantikasida qarama-qarshi semalarning mavjudligi so'zning qo'llanish doirasi, semalar taraqqiyoti bilan belgilanadi.

"Qutadg'u bilig"da shaxs fe'l-atvorini bildirishda qo'llana-

digan so'zlarning aksariyati turkiy qatlamga mansub: *bağırmaq, sewüg, bütün, çın, ersig, eđgü, biligsiz, umduçı, saran, alçı, öktäm*. Asardagi fe'l-atvor leksikasi tub (*çın, eđgü, saran*) va yasama (*sewüg, ersig, bağırmaq, bütün, ersig, biligsiz, umduçı, alçı, öktam*) so'zlarni o'z ichiga oladi.

"Qutadg'u bilig"da baholash qiymatiga ega bo'lgan ba'zi so'zlar semantikasida kengayish yuz bergan. Masalan, *irig* leksemasi asarda "dag'al, qo'pol" ma'nolarini anglatgan: *Irig sözlämägil kişikā tilin, iriglik ot-ul ot küyürmä yalın* – Kishilarga tilingda dag'al so'zlamagin, dag'allik olovdir, u kuydiradigan yolindir [QBN, 1401; 57b6]. Hozirgi o'zbek tilida narsa-buyum hajmiga nisbatan shu so'zning *yirik* shakli ishlatiladi (so'z boshida undosh orttirilgan). Ayrim narsa-buyumlarni sifatlashda *yirik* so'zida "qo'pol, dag'al" semasi ham namoyon bo'ladi.

"Qutadg'u bilig"dagi *aqilliq* "saxiylik, qo'li ochiqlik", *to'na* "bahodir", *esiz* "yomon", *tüzünlüg* "muloyim", *ayiy* "yomon, yaramas, yovuz, o'tkinchi, beqaror", *aqi* "saxovatli, saxiy, qo'li ochiq", *aqsun* "yovuz, qahrli, g'azabnok, shiddatli" kabi belgi-xususiyat bildiruvchi so'zlar ishlatilgan.

Xulosa

"Qutadg'u bilig" olamning yaralishi, dunyo hodisalari, davlat boshqaruvi, rahbar shaxsning fazilatlari, uning faoliyatidagi illatlar badiiy timsollar orqali aks ettirilgan. Pandnoma matnida Yusuf Xos Hojibning teran mushohadalari, tafakkuri, aql-idroki o'z ifodasini topgan.

"Qutadg'u bilig" asarida qo'llangan shaxs fazilatlarini bildiruvchi so'zlar inson xususiyatlarini ifodalashda, o'zbek tili tarixidagi belgi bildiruvchi so'zlar semantikasi haqida to'liq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

"Qutadg'u bilig" matnida Yusuf Xos Hojib teran tafakkur sohibi sifida namoyon bo'ladi. Buyuk mutafakkirning dunyo hodisalari, borliq, voqelik ko'rinishlariga bergan bahosi haqiqat ruhi singigani bois hozirgi kunda ham, oradan asrlar o'tgan bo'lishiga qaramay, o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Ijodkorning tafakkur mahsullari falsafa, mantiq, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, ayniqsa, lingvokulturologiya, aksiolingvistika sohalari uchun qimmatli nazariy manba sifatida xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Abdurahmonov, G. To'xliyev, B., Rustamov, A., Dadaboyev, H. 2011. *Qutadg'u bilig*. I, II, III, IV, V jildlar. Toshkent: Jahon print.

- Абдушукуров, Б. 2008. "Қиссаси Рабғузӣ" лексикаси. Тошкент: Akademnashr.
- Маҳмуд Кошғарий. 1963. *Девону луготит турк*. Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. Тошкент.
- ДТС - Древнетюркский словарь. 1969. Ленинград: Наука.
- Маллаев Н.М. 1976. *Ўзбек адабиёти тарихи*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Resid Rahmeti Arat. 1979. *Kutadgu bilig* (index). Istanbul.
- To'xliyev B. 2000. *O'zbek adabiyoti*. Toshkent: O'qituvchi.
- Юсуф Хос Ҳожиб. 1972. *Қутадғу билиг*. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф қилувчи Қ.Каримов. Тошкент: Фан.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. 2006-2008. I-V жилдлар. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Lexemas Representing relationship in "Kutadgu bilig"

Mushtariy Kholmuradova¹

Abstract

The article says about the fact that the work "Kutadgu bilig" gained fame in its time, and the factors determining the popularity of pandnom. The work was read with special attention by many people as rules of guidance for beks and army commanders. Its wide distribution under different names is also due to its content, which has attracted attention as an artistic interpretation of social problems.

Scholars have named "Kutadgu Bilig" differently depending on the content of the work. The article also presents a new interpretation of the title of the work, based on the content of the poem by Yusuf Khos Hajib.

"Kutadgu Bilig" is also an encyclopedic resource. The work contains valuable information for representatives of various fields. The text of providence contains valuable opinions about the biological world, nature, social phenomena, human physiology, and psychology.

One of the factors ensuring the popularity of pandnoma is the value relationship between existence, natural processes, social phenomena, and individuals. The article semantically analyzes lexemes that represent the qualities of Allah, the Prophet, as well as words that reflect

¹ Mushtariy Kholmuradova – associate professor of Tashkent State University of Uzbek language and literature named after Alisher Navoi, PhD.

E-mail: mushtariy.xolmuradova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5039-1909

For citation: Kholmuradova, M. 2023. "Lexemas Representing relationship in "Kutadgu bilig". *Golden scripts* 3: 107 – 121.

the value relations of the world, nature, social events, human character attached to their activities.

Through the analysis of examples, linguistic units are shown that reflect the author's assessment and attitude, national cultural symbols and the creator's ability to use language capabilities, the role of lexeme-characters in ensuring the artistry of the work.

The meanings and semantic features of the modern Uzbek language lexemes inherent in the text of the work, included in the content of the assessment, are analyzed in a comparative aspect.

Key words: *instruction, metaphor, natural phenomena, social phenomenon, being, character lexemes.*

References

- Abdurahmonov, G'. To'xliyev, B., Rustamov, A., Dadaboyev, H. 2011. *Qutadg'u bilig*. I, II, III, IV, V jildlar. Toshkent: Jahon print.
- Abdushukurov, B. 2008. *"Qissasi Rabg'uziy" leksikasi*. Toshkent: Akademyashr.
- Mahmud Koshg'ariy. 1963. *Devonu lug'otit turk*. Nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov. Toshkent.
- DTS – *Drevnetyurkskiy slovar*. 1969. Leningrad: Nauka.
- Mallaev N.M. 1976. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: O'qituvchi.
- Resid Rahmeti Arat. 1979. *Kutadgu bilig* (index). Istanbul.
- To'xliyev B. 2000. *O'zbek adabiyoti*. Toshkent: O'qituvchi.
- Yusuf Xos Hojib. 1972. *Qutadg'u bilig*. Transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tavsif qiluvchi Q.Karimov. Toshkent: Fan.
- O'zbek tilining izohli lug'ati*. 2006-2008. I-V jildlar. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

"Oltin bitiglar – Golden Scripts" jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma'naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo'lyozma manbalar, xalq og'zaki ijodi namunalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo'ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo'lyozmalar yil davomida o'zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o'z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo'lsa, unda qo'lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo'lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochta yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo'yicha MS Word menejerini qo'llash lozim.

Barcha qo'lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma'lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig'i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o'ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo'lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so'zdan iborat bo'lishi kerak.

100–150 so'zdan iborat o'zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so'zdan kam bo'lmagan kalit so'zlar (o'zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro'yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo'lishi mumkin) 1500 so'zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so'ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo'limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to'q bo'yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o'zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo'lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola sarlavhasidan keyin sahifaning o'ng chetida muallifning ism-familiyasi yozilib, oxiriga yulduzcha (*) ishorasi qo'yiladi va sahifa pastida muallif haqida quyidagi qisqa ma'lumotlar beriladi: F.I.O., ilmiy daraja va unvon; ish joyi; e-pochta va ORCID ID (raqami).

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.
Maqola bo'limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:
[Xondamir, Makorim, 17³]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]
[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 – 133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]
[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany: Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniy adabiyoti." *Oltin bitiglar* 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi. Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?." *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. "Milliy qadriyat va globallashuv". *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini "The Chicago Manual of Style, 16th Edition" qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

Ushbu son "Oltin bitiglar" tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi 103-uy.
e-mail: oltinbitiglar@gmail.com
Tel.: +99894 697-97-04

Bosishga 30. 09. 2023-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8

Jurnal 2017-yil 26 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot
agentligi tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc)
dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi lozim bo'lgan
ro'yxatga kiritilgan.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi.

"Mashhur-Press" bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0440 Adadi 300 dona.
Bosmaxona manzili:100129 Toshkent, Markaz 15, 1-uy. Tel.: +99890 900 75 77,
+99894 659 94 62